

PRECURSORII ROMÂNI AI LUI OLAHUS

IOAN DRĂGAN

Receptarea lui Nicolaus Olahus de către istoriografia română – în pofida numelui care îi clama din veac ascendența – este o înfăptuire recentă, datorată în primul rând lui Ioan Lupaș și Ștefan Bezdechi¹. O mai veche luare în considerare, din partea lui Nicolae Iorga, din 1914, îl înscria în rândul „reneaților”, deși îi aprecia stăruința în afirmarea prin nume a originii românești².

Cu toate acumulările ulterioare, între care se distinge contribuția excelentă a lui I.S. Firu și Corneliu Albu³, imaginea umanistului este în continuare incompletă. El ne apare încă produsul – chiar de la naștere – al unui mediu totuși străin, cetatea Sibiului, capitalurile catolice din Oradea și Cinci-Biserici, curtea regală de la Buda, o creație spontanee formată în afara oricărei înrâuriri directe a unui mediu românesc. Unica legitimare la istoria noastră o constituie până acum originea umanistului, afirmată prin numele sinonim cu al neamului său și simpatia evidentă față de acesta, care răzbate cu pregnanță din scrierile sale.

Cercetările istorice din ultima vreme, concentrate asupra unei realități sociale, până acum ținută în surdină, nobilimea românească din regatul ungar, și asupra unui fenomen cultural : umanismul românesc de expresie latină au avut darul să scoată la iveală și o moștenire culturală umanistă preolahiană în mediul românesc, ale cărei dimensiuni sunt totuși abia pe cale de a se contura⁴.

¹ I. Lupaș, *Doi umaniști români în secolul al XVI-lea*, în *AIAC*, II, 1926-1927, p. 337-363 ; Șt. Bezdechi, *Nicolaus Olahus, primul umanist de origine română*, Aninoasa-Gorj, 1939.

² N. Iorga, *Renegații în trecutul țărilor noastre și al neamului românesc*, București, 1914.

³ *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolaie Românel)*, (1493-1568). Texte alese. Studiu introductiv și note de I. S. Firu și Corneliu Albu, București, 1968.

⁴ Pentru nobilimea românească, ca strat social diferit de cnezime, vezi între alții R. Popa, A.A. Rusu, I.A. Pop, C. Feneșan, I. Drăgan. Problematika umanismului și culturii latine la români din Transilvania a fost abordată de Fr. Pall, S. Jakó, V. Căndea ș.a.

Difuziunea limbii și culturii latine în rândurile românilor din Transilvania a fost condiționată de existența a două fenomene istorice evidente : pe de o parte menținerea și consolidarea unei clase suprapuse, evidențiată în nume etnic (*nobiles valachi*) și a unei firave pătri orășenești, iar pe de altă parte, catolicizarea unor grupuri și indivizi, cu deosebire din rândul aceluiași categorii sociale.

Un asemenea proces a fost favorizat și de curentul umanist în ascensiune la jumătatea secolului al XV-lea, care conferea noi determinații ideii romanității românilor. Deși aparțineau bisericii răsăritene, cu limba de cultură slavonă, totuși, în opinia unor umaniști, atât occidentali, ca Nicolae de Modruša⁵, cât și a celor români, ca Miron Costin și Dimitrie Cantemir, limba și spiritualitatea latină reprezentau elemente fundamentale, definitorii, câtă vreme slavonismul cultural era receptat mai degrabă ca o discontinuitate temporară, impusă de istorie⁶.

Aparent paradoxal însă, chiar și la românii dintre Carpați și Tisa, cuprinși în granițele politice ale unui stat având limba administrativă și de cultură latină și religia oficială romană, latinismul a câștigat destul de puțini adepți și aceștia numai din rândul aceluia care s-au acomodat clasei și religiei dominante, iar romanitatea a fost blazon utilizat cu mult sub valoarea și semnificația sa reală. Explicația principală rezidă, între altele, în aceea că latinismul a reprezentat haina care înveșmânta două agresiuni constante asupra românilor din regatul Ungariei – cea politică și economico-socială – exercitată de către instituțiile statului feudal și nobilimea maghiară și cea confesională, încă și mai gravă în percepția omului medieval, manifestată prin prozelitismul neostoit al bisericii catolice⁷.

Secolul cuprins între venirea lui Sigismund de Luxemburg (1387) și moartea lui Matei Corvin (1490) a cunoscut procesul de constituire a unei nobilimi românești, bucurându-se treptat sau dintr-o dată de privilegiile deplinei nobilități, însă păstrând multă vreme marca originii sale modeste. Este o nobilime de merit – prin excelență – aproape exclusiv militar, ajunsă chiar majoritară numericeste în comitatele Caraș, Timiș, Hunedoara, Zarand,

⁵ Apud. S. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*. Cluj-Napoca, 1988, p. 227–228.

⁶ M. Costin, *De neamul moldovenilor*, în *Opere* (ediție P.P. Panaitescu), București, 1958, p. 272 ; D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, partea a III-a, cap. V. „Despre literile moldovenilor“.

⁷ Însăși romanitatea românilor a fost folosită ca argument al prozelitismului catolic. În acest context ni se pare semnificativă semnalarea lui A. Ambruster, după care ultimul conducător politic medieval român, care în relațiile cu occidentul a făcut apel la această idee a fost Ioniță Asan (Caloian) la începutul veacului al XIII-lea ! (A. Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 28).

Maramureș și în districtele românești cunoscute și destul de numeroasă în comitatele Bihor, Arad, Ugocea ș.a.⁸

Apogeul procesului de naștere și ascensiune socială a nobilimii românești s-a înregistrat, evident, în jumătatea de secol (1440–1490) a dinastiei hunedorene, ridicate chiar din rândurile sale și a maximei intensități a luptelor cu turcii, în cadrul cărora românii au ocupat un loc de prim ordin⁹. Interesați de a-și prezerva și consolida statutul social, stăpânirea pământului, care conferea *ipso facto* nobilitatea, românii au intrat în contact din ce în ce mai frecvent cu instituțiile publice cancelarii, scaune de judecată, locuri de adevărire, mai cu seamă o dată cu veacul al XIV-lea, când actul scris tindea să devină unicul temei juridic¹⁰. Ca deținători de acte patrimoniale, executori de porunci scrise, părți în procese, participanți la congregații etc., românii înnobilați au intrat direct sau prin interpreți în contact cu limba și scrierea latină. Mai mult chiar, instituțiile românești, precum adunările cneziale și nobiliare, au utilizat, încă de la jumătatea secolului al XIV-lea, limba latină în redactarea actelor lor¹¹.

Concomitent cu feudalizarea, care a însemnat de fapt asimilarea treptată a elitei românești în ordinea socială și politică a statului maghiar, a continuat și prozelitismul catolic, temperat frecvent de luptele cu dușmanul comun al creștinătății. Chiar dacă actul înnobilării – mai exact actul de danie sau de recunoaștere a posesiunii – nu pare a fi fost condiționat nemijlocit de adoptarea catolicismului, cum indică decretele din 1366, mulți nobili români au săvârșit totuși actul de convertire, care le consolida statutul social dobândit și, mai ales, le deschidea calea ascensiunii. Catolicizarea unei părți importante a nobilimii române și a păturii subțiri de orășeni și târgoveți constituie un fapt evident, stimulat între altele, și de deciziile conciliului de la Florența, care au funcționat în regatul ungar tocmai în rândurile elitelor popoarelor ortodoxe (români, sârbi, ruteni), facilitând translația confesională și socială¹².

⁸ E. Molnár, *A magyar társadalom története ap Arpadtól Mohácsig*, Budapest, 1949, p. 264.

⁹ Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Ioan de Hunedoara*, în *SCI*, Cluj, 8 (1857) nr. 1–4, p. 25–87; I. Drăgan, *Românii din Transilvania în lupta antiotomană din a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în *AIHAC*, 27, 1985–1986, p. 67–77.

¹⁰ M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungure în secolele XIII–XIV*, București, 1981, p. 242.

¹¹ I.A. Pop, *Realități medievale românești din Țara Hațegului, reliefate prin analiza diplomatică a unor documente din secolele XIV–XV*, în *AMN*, 19, 1982, p. 87–92.

¹² Cf. S. Jakó, *Despre cercetările privind începuturile intelectualității în Transilvania*, în vol. *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 187–200. Asupra procesului de formare a intelectualității în Transilvania și Ungaria a se vedea și S. Jakó, *Philobiblon transilvan*, București, 1977; Gy. Bonis, *A jogtudó értelemiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, 1971.

Nevoile practice și trebuințele cultural-spirituale ale acestei românimii libere, în parte catolice, au determinat apariția unei grupări intelectuale, pregătite în școlile catolice și orășenești provinciale în sfera limbii latine și culturii occidentale, formate din dieci de cancelarie (*literati*), avocați (*procuratores*), funcționari economici și administrativi strângători de dări, cămărași, provizori și chiar clerici. Cei mai dotați și bine situați ajung studenți la universități europene, secretari la cancelaria regală, capitulari, ierarhici catolici. Avem de-a face cu un proces de formare a intelectualității laice și religioase pe linia evoluției latine, întru totul asemănătoare și, în general, în aceleași cadre și instituții cu populațiile conlocuitoare – sașii, secuii, maghiarii¹³.

Lista lor crește pe măsură ce ne adâncim în identificarea sutelor de nume care ilustrează aceste categorii de știutori de carte latină – de „literați”, termen cu sens circumscris în epocă. În a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul celui următor, din categoria numeroasă a avocaților făceau parte, între alții, din părțile Hațegului și Hunedoarei, un Nistor de Paroș¹⁴, Popa Mihai de Peșteana¹⁵, Ioan de Galați¹⁶, Ladislau de Băiești, Nicolae Dionisie și Petru din Strei, Petru de Silvaș, Ladislau Olah, Zaharie și Ioan de Pestiș¹⁷. Din Zarand este menționat Laurențiu Danciu din Vărsand¹⁸, din Banat un Gheorghe Diacul de Silaș (Timiș)¹⁹, din Ugocea, Foriș de Zyrma²⁰. Calificativul profesional *Diac* (Deak, Dyak) devine nume de familie, precum în cazul maramureșanului Ioan din Dragomirești²¹. Nobilii bănățeni Ioan de Mihalencz²² (distr. Comiat), Ștefan de Caransebeș²³, Ambrozie de Mereni²⁴ poartă și ei distincția științei de carte, "Litteratus" sau "Dyak", fără a fi menționați într-o funcție anume. Petru Litteratus de Bârsău, numit avocat al conventului din Cluj-Mănăștur la 1458,

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Arh. Naț. Maghiară, DI. 46.144. Col. Solyom – Fakete. Fotocopie la Bibl. Acad. Rom., Filiala Cluj-Napoca.

¹⁵ D.G.A.S. București, Col. Microfilme, rola 25 R.S. Cehoslovacă, cadr. ?8–29.

¹⁶ Arh. Naț. Magh. DI. 29.842.

¹⁷ S. Jakó, *A Kolosmonostari Konvent jegzőkönyvei* (în continuare S. Jakó, *Km. Konv.*), vol. I, Budapest, 1990, nr. 2308.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, II, nr. 2737.

²⁰ I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*. Sighetul Marmației, 1900, nr. 285, p. 491–492.

²¹ *Ibidem*, nr. 293, p. 505–507.

²² Fr. Pesty, *A szörénybánság es Szörény várnegyve története* (în continuare Fr. Pesty, *Szörény*), vol. III, Budapest, 1878, nr. 78.

²³ *Ibidem*, p. 123.

²⁴ *Ibidem*, p. 152.

primise cu 10 ani mai devreme, cu titlu de magistru, o diplomă cu blazon pentru merite în luptele cu turcii și austriecii ²⁵. Alți "literați" au îndeplinit funcții de administrator (Ștefan de Hațeg ²⁶, Ioan More de Pâclișa ²⁷), colector de dări (Mihai de Peșteana ²⁸, Ladislau de Hașdat ²⁹), cămăraș (pomenitul Mihai de Peșteana și magistrul Petru Dej de Timișel ³⁰ – în Maramureș, chiar Ștefan Olahus ³¹, tatăl umanistului – la Turda.

Dintre românii pregătiți în școlile catolice unii au urmat cariera preoțească, fie servind parohii sau capele de curte, fie intrând în capitaluri și conventuri. Întâlnim și în familiile nobile, la fel ca și în cele cneziale, pe care de altfel le continuă, obiceiul feudal larg răspândit al destinării unor membri de familie pentru cariera eclesiastică, intelectuală, ca o cale complementară de ascensiune socială.

Așa, de exemplu, din familia bănațeană din Mâtnic s-a ridicat, la 1391, „literatul” Nicolae, fiul lui Bogdan Românul ³², trei ani mai târziu, magistru cleric în capitulul din Alba Iulia ³³. Un caz deosebit de elocvent îl reprezintă nobilii din Ciula, cu reprezentanți studenți la universitățile din Cracovia și Bologna și apoi capitulari la Arad prin Ioan de Ciula ³⁴, iar prin umanistul Filip More, la Bacs, Buda, Alba Regală și Pecs.

Din analiza atentă a producției documentare a locului de adevărită de la Alba Iulia, Adrian A. Rusu ³⁵ a stabilit cu siguranță funcționarea unor clerici foarte buni cunoscători ai realităților românești, precum un Ioan *dictus Olah*, canonic la 1408 ³⁶, un Mihai *Vaida*, cantor la 1417 ³⁷ sau magistrul Ioan de Hațeg, canonic și apoi decan, pomenit între 1464–1470 ³⁸. Același fapt îl constatăm în cazul capitulului din Arad, unde, pe lângă pomenitul magistrul,

²⁵ A.A. Rusu, *Documente inedite privitoare la Comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea, în Sargeția*, XV, 1981, p. 92–99.

²⁶ În serviciul familiei Bethlen la Beclean, în 1490, DI. 62.931.

²⁷ D. Csánki, *A Magyarorszag történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapest, 1915, p.207.

²⁸ *Urkundenbuch*, V, p. 305.

²⁹ *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402–1473)*, Cluj-Napoca, 1989 (în continuare *Izvoare Hațeg*), p. 93.

³⁰ I. Mihályi, *op. cit.*, nr. 318, p. 546–547.

³¹ S. Jakó, *Km. Konv.*, II, nr. 3205.

³² Fr. Pesty, *Szörény*, III, p. 13.

³³ *Ibidem*, p. 229, „magister Nicolaus filius Bogdan de Mutnic, clericus de choro nostro”.

³⁴ I. Drăgan, *Un model de ascensiune socială în Transilvania secolului al XV-lea. Ciulanii* (mss.).

³⁵ *Miscellanea hatzegiana* (mss.).

³⁶ Arh. St. Cluj, *Colecția de manuscrise a Muzeului Ardelean*, nr. 117, p. 40.

³⁷ *Izvoare Hațeg*, p. 70.

³⁸ *Ibidem*, p. 380, respectiv *Urkundenbuch*, VI, p. 454.

Ioan de Ciula, lector între 1464–1470³⁹, întâlnim la sfârșitul secolului, între 1487–1500, pe magistrul Matia de Bizere, custode, apoi lector⁴⁰, dintr-o familie cunoscută prin catolicismul ei fervent încă din secolul precedent. La Capitlul din Oradea și-au făcut ucenicia, la începutul secolului al XVI-lea, Nicolae Olahus și Martin Haczius, ultimul fiind descendent al unei familii de nobili din Ostrovu Hațegului, așezată la Sardu, în comitatul Cluj. În fine, la Bács, Buda, Alba Regală și Pécs (Cinci Biserici – *Quinque Ecclesiae*) s-a afirmat în diferite funcții eclesiastice, după 1500, umanistul Filip More din Ciula. Acesta din urmă a îndeplinit concomitent și funcții laice la curtea de la Buda, secretar al cancelariei și sol la republica venețiană⁴¹. În aparatul funcționăresc și eclesiastic al curții regale au mai funcționat, începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, magiștrii Ștefan și Mihai de Sălașu (1475–1480), notari la cancelaria regală⁴², Ioan de Bizere, notar la cancelaria judeului curiei (1492)⁴³ și ruda sa, magistrul Mihai de Mântic (1496)⁴⁴, canonicii Ștefan Românul de Râu Bărbat (un alt *Olahus*), la 1482 și Mihai de Caransebeș (identic cu Mihai de Mântic ?) "supremus capellanus", la 1493⁴⁵ și poate alții, neidentificați încă.

Alături de intelectuali, în ambianța curții se întâlnesc încă și mai numeroși soldați și dregători, precum Mihail Cămărașul de Peșteana (după 1462), Ladislau Fiat de Armeniș, Petru Vistier de Măciș, Petru de Dolha, alături de puternicele familii Dragfi de Beltiug, Ficior și More de Ciula și Ungur de Mănăstia, ultimele două la prima generație, care au pătruns prin funcții, avere și căsătorii în ordinul magnaților regatului. Împreună formau „partida românească” de la curtea maghiară, a cărei influență a fost marcată în timpul domniei regelui Matia⁴⁶.

În continuare reliefăm, extrem de succint, profilul a trei personalități ridicate dintre români pe altă cale decât cea militară obișnuită, precursori de marcă ai marelui umanist Olahus.

Mihail de Peșteana s-a afirmat sub Iancu de Hunedoara ca funcționar economic. Menționat întâi ca strângător de dări, a fost numit, începând cu 1451,

³⁹ Fr. Pesty, *A szörényvármegyei hajlani oláh kerületek*, p. 78, respectiv Idem, *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapeșt, 1882, p. 321.

⁴⁰ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, 1981, p. 48–52 și Fr. Pesty, *Szörényi*, p. 114 și 119.

⁴¹ I. Drăgan, *Diplomatul și umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470–1526)*, în *Apulum*, 21, 1983, p. 183–189.

⁴² G. Bonis, *op. cit.*, p. 299.

⁴³ *Ibidem*, p. 400.

⁴⁴ J. Fogel, *II Ulaszló udvartartása 1490–1516*, Budapeșt, 1913, p. 73.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ I. Drăgan, *Aspecte ale relațiilor dintre români și puterea centrală în timpul lui Matia Corvinul*, 1458–1490, în *RI*, Serie nouă, III, 1992, nr. 9–10, p. 905–916.

comite de Maramureș, funcție ce implica și pe aceea de cămăraș al salinelor de acolo. După 1462, a trecut în serviciul Curții, care l-a folosit în solii care aveau și un conținut economic, precum cea din 1470 în Țara Românească, care contesta dreptul de depozit al brașovenilor și probabil cea din 1475 în Moldova, când s-a încheiat și un tratat economic cu Ștefan cel Mare. Cele două specialități, cea economică și cea diplomatică, implicau evident și o calificare intelectuală corespunzătoare, pe care a dovedit-o cu prisosință⁴⁷.

Filip More din Ciula este fără îndoială cel mai strălucit precursor al lui Olahus și unul dintre protectorii săi la Pécs și la curtea regală, unde se afla către 1520 în apogeul afirmării sale. Filip s-a născut la 1470 în familia numeroasă a nobilului Vladul de Ciula, destinată unui mare viitor. Frații săi, Ladislau Ficior, Gheorghe More și Nicolae Câdea s-au afirmat ca luptători străluciți pe frontul antiotoman, ca bani de Jaița, Severin, Belgrad și Șabaț. Sub protecția lor și-a putut urma studiile la Bologna, între 1491–1500, dobândind o solidă pregătire umanistă la școala lui Filip Berocaldus cel Bătrân. În acești ani, și apoi în cursul școlilor repetate la Veneția, și-a câștigat admirația și prietenia unor umaniști vestiți, precum Aldus Manutius sau Rafael Regius. „Vestitul sol“ al Ungariei, posesor al limbilor clasice și al limbii italiene, a obținut ajutoare importante pentru susținerea frontului dunărean. A încercat, fără succes, să publice opera lui Ianus Panonius și, de asemenea, a patronat prima culegere a epigrafelor romane din Dacia. Culegerea lui Mezerzius a ajuns, prin grija lui, în Italia – tot în intenția de a o publica – salvând-o astfel pentru posteritate. Operă scrisă nu ni s-a păstrat – ultima lui reședință de la Pécs a ars din temelii – dar poate nici n-a creat. A fost mai degrabă un om de acțiune exemplar și neobosit, a fost diplomat renumit, secretar regal, a urcat treptele ierarhiei bisericești până la cea de episcop de Cinci Biserici. Chiar și moartea i-a fost exemplară – în linia de bătaie de la Mohacs, în fruntea banderiei sale, în ziua fatidică de 29 august 1526. Nu cu mult timp înainte, reușise a-l promova pe Nicolaus Olahus ca secretar regal⁴⁸.

Martin Huczius, latinizat din Hatzaki (Hațegan), născut la 1495, este contemporan cu Olahus. Descendentul nobililor din Ostrovul hațegan, transplantat la Sardu (Cluj), a urmat, începând cu 1516, studiile la Viena și Cracovia, după care s-a stabilit la Oradea, unde a ajuns prepozit, iar între 1544–1547 chiar episcop sufragan. A fost membru marcant al cercului umanist orădean din vremea sa, creator al unei biblioteci valoroase⁴⁹.

⁴⁷ Idem, *Un român ardelean în solie la Ștefan cel Mare*, în *AlIAI*, 24, 1987, fasc. 2, p. 357–362.

⁴⁸ Idem, *op. cit.*, 1983, p. 183–189.

⁴⁹ S. Jakó, *Philobiblon transilvan*, p. 65–70.

Istoria culturii românești de expresie latină din granițele fostului regat medieval ungar reprezintă încă o întreprindere din domeniul dezirabilului. La datele și sugestiile de mai sus, anticipând o temă deosebit de generoasă⁵⁰, mai adăugăm doar un singur fapt, extrem de relevant – ultimele cercetări în domeniu au demonstrat că regiunea Hunedoara-Banat, de maximă dezvoltare a umanismului românesc de expresie latină, a creat și premisele primelor scrieri în limba română⁵¹.

Viața și activitatea personalităților marcante nominalizate anterior, ca și ale celor pe care memoria documentelor abia îi amintește, ori ale celor încă neidentificați ilustrează cu prisosință participarea românească la viața spirituală medievală din Transilvania și Ungaria. Acest șir destul de numeros de *Oluhi* alcătuiește, cu multe decenii înainte, temelia românească pe care se va înălța către mijlocul veacului al XVI-lea cel mai strălucit exponent al umanismului românesc din aria culturală latină – Nicolaus Olahus.

DES PRÉCURSEURS ROUMAINS DE NICOLAUS OLAHUS

R é s u m é

L'histoire de la culture roumaine d'expression latine dans les frontières de l'ancien royaume médiéval hongrois représente un aspect nécessaire pour la compréhension des mentalités des élites de l'époque, tout comme des rapports entre celles-ci et le pouvoir.

L'auteur fournit des informations relatives à une série de personnalités issues des milieux roumains, qui se sont affirmées sur le plan spirituel et qui sont devenues des précurseurs du grand humaniste Nicolaus Olahus, lui-même d'origine roumaine.

Des noms tels : Michail Pesteana, Filip More, ou bien, Martini Haczius sont extrêmement représentatifs.

⁵⁰ Cf. V. Căndea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 16–17.

⁵¹ I. Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 420–423 ; D. Radosav, *Carte și lectură în cadrul umanismului în Banat și sudul Transilvaniei*, în vol. *Stat. societate, națiune*, Cluj-Napoca, 1982, p. 201–212.